

Moğol İstilası Asrında Adaletin ve Düzenin Teminatı Bir Alim Nasîrüddîn Tûsî ve Siyasetnamesi*

Kemal Ramazan HAYKIRAN¹

¹ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın, Türkiye

Öz

İslam kültür dünyasının ürettiği çok farklı özelliklere sahip nadir simalarından biri olan Nasîrüddin Tûsî bilim ve düşünce tarihinde de istisna bir yer işgal etmektedir. Tüm bu özellikleri ile adından sıkça söz ettiren Nasîrüddin Tûsî'nin tam adı Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan'dır. Nasîrüddin, ilmi başarılarının karşılığı bir lakap olarak ileriki yıllarda verilmişti. Dine yardımı olan manasına gelen "Nasîrüddin" onun ilimdeki hızlı yükselişi ve daha çocuk denebilecek bir yaşta pek çok mevzuya getirdiği çözümler dolayısıyla hocaları tarafından kendisine verilen bir unvan oldu. Nasîrüddin Tûsî, kuşkusuz Moğol asrında yaşayan alimler içinde istisna bir yer işgal etmektedir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Tûsî, devrinde de, günümüzde de oldukça tartışılan bir isim olmuştur. Bir matematikçi, bir astronom bir Kelâmcı bir filozof ve bir fıkıhçı olarak bilinen Tûsî tüm bu özelliklerinin yanında oldukça etkin bir devlet adamıdır. Devrin cari bütün ilimleri ile uğraşan Tûsî bu alanlarda da oldukça yetkin eserler vermeyi de başarmış üretken bir alimdir. Tûsî hakkında tartışmalar sadece onun ilmi düşüncelerinde ve onların çok boyutlu ve zenginliğinde değildir. Onun siyasi özellikleri de tarih boyunca tartışma konusu olmuştur. Alim kişiliğinin yanı sıra yazdığı siyasetnamelerin daha ötesinde devlet mekanizmasında bizzat üstlendiği üst düzey görevler aracılığıyla ifa ettikleri ile Moğol istilasının tahribatını olabildiğince yumuşattığı gibi kurduğu vakıflar ve kaleme aldığı kanunlar ile sosyal adaleti tesis etmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Nasîrüddin Tûsî, Moğollar, Siyasetname, Merâgâ, Sosyal Adalet

¹ Sorumlu Yazar/Corresponding Author: krhaykiran@gmail.com

* Bu makale, yazara ait "İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim" başlıklı doktora tezinden (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015) üretilmiştir.

Gönderilme/Recieved: 02 June 2024

Kabul/Accepted: 27 June 2024

Yayınlanma/Published: 30 June 2024

Nasir al-din Tusi, a Scholar Who Guaranteed Justice and Order in the Age of the Mongol Invasion, and His Politics

Abstract

Nasiruddin Tusi, one of the rare figures of the Islamic cultural world with very different characteristics, occupies an exceptional place in the history of science and thought. The full name of Nasîrüddîn Tûsî, who made a name for himself with all these features, is Muhammed b. Muhammad b. It is al-Hasan. Nasîrüddîn was given a nickname in the following years in recognition of his scientific achievements. "Nasîrüddîn", which means "one who helps religion", was a title given to him by his teachers due to his rapid rise in science and the solutions he brought to many issues at a very young age. Nasiruddin Tûsî undoubtedly occupies an exceptional place among the scholars living in the Mongolian century. Tusi, who had a versatile personality, has been a highly debated name both in his time and today. Known as a mathematician, an astronomer, a theologian, a philosopher and a jurist, Tusi was a very effective statesman in addition to all these features. Tûsî, who dealt with all the current sciences of the period, was a productive scholar who managed to produce very competent works in these fields. Discussions about Tusi are not only about his scientific thoughts and their multidimensional and richness. His political characteristics have also been a matter of debate throughout history. In addition to his scholarly personality, he also softened the destruction of the Mongol invasion as much as possible through the high-level positions he held in the state mechanism, beyond the political books he wrote, and he aimed to establish social justice with the foundations he established and the laws he wrote.

Keywords: Nasîrüddîn Tûsî, Mongols, Politics, Merâgâ, Social Justice

1. Tûsî'nin Kökleri

Nasîrüddîn Tûsî, sadece İlhanlıların değil İslam dünyasının da önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Onun için İlhanlı devletinin fikri kurucusudur demek yerinde olur (Erdem, 2000, s. 7). Hülâgû'nun Ceyhun'u aşır Horasan'a girdiği tarihten itibaren Tûsî onun yanında yer almış ve sultanı fazlasıyla etkilemiştir. İlhanlıların kuruluş aşamasında kurucu hükümdar Hülâgû'yu etkileyen iki isim öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Ata Melik Cüveynî diğeri ise Nasîrüddîn Tûsî'dir. Tam adı Hâce Nâsîrüddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan olan Tûsî, 597/1201 yılında Tus'da dünyaya geldi. İlk tahsilini babası Muhammed b. Hasan'dan alan Tûsî, daha sonra Madhar Feriduddîn'den fıkıh, usul ve kelim dersleri aldı. Onun ilmi silsilesi İbn Sina'ya kadar dayanmaktadır (Gafarov, 2012, s. 11).

Nasîrüddîn Tûsî İlhanlı kültür ve fikir hayatının en önemli şahsiyetlerindedir. Tûsî'nin fikir dünyasını anlamak İlhanlıların fikir yapısını anlamak açısından önem taşımaktadır. Tûsî, İlhanlıların politikalarının temelini oluşturan önemli bir âlimdir. Tûsî'nin ilk dönemlerine ilişkin bilgilere Reşîdüddîn'in *Câmîu't-Tevârih*'inde de rastlanılmaktadır. Reşîdüddîn, Tûsî'nin ailesi kendisi ve kardeşinin Moğollarla ilk karşılaştıkları andaki durumunu aktarmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre, Nasîrüddîn Tûsî Raîsüddeve'yle Muvaffakuddeve'nin çocuklarıydı ve onlar itibar gören hekimlerdi. Kökenleri de Hemâdan'dan gelmekteydi. Sultan Hülâgû onların "temiz kalpli"¹ olduklarını görünce affedip taltifte bulundu. "Evlatlarının -ki onlar büyük muteber tabiplerdi ve kökenleri Hemâdan şehrinde- temiz kalpli oldukları ortaya çıkınca (Hülâgû) onlara iltifat etti" ifadesi geçmektedir (Reşîdüddîn, 1362, s. 696).

Oldukça iyi bir dini eğitim alan Tûsî'nin hocaları İmâmîyye mezhebine mensup âlimlerden oluşmaktadır (Tûsî, 2009, s. 5). Bu silsilenin son halkası olan Şerîf el-Murtazâ aynı zamanda Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Kâdî Abdülcebbâr'ın ve İmâmîyye'nin önde gelen âlimlerinden Şeyh Müfid'in öğrencisidir. Ancak Tûsî'nin nakli ilimlerdeki hocalar silsilesinde bir kopukluk bulunmaktadır. Zira Râvendî'nin Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Şerîf el-Murtazâ'nın öğrencisi olması imkânsızdır. Râvendî'nin mezkûr iki âlimin öğrencilerinden ders alması daha doğru bir ihtimâl olarak görülebilir (Şirinov, 2011, s. 20). Tûsî'nin eğitim aldığı hocalar bunlarla sınırlı değildir. İran'ın en

¹ Temiz kalpli ifadesinden kastedilen zararsız topluma ve İlhanlı Devleti'ne faydaları olacak kişiler olduklarının anlaşılmasıdır. İlhanlılar, hâkimiyet kurarlarken ilmi meziyeti olan ve kendilerine itaat eden kimselere dokunmazlardı. Aksine onlardan istifade etmenin yollarını ararlardı. Âlimler ancak İlhanlı yönetime muhalif işlerin içinde olduklarında tehlike oluşturduklarında takip edildi ve öldürüldü.

iyi hocalarının yanında yetişen Tûsî, Kudbuddîn el-Mısrî olarak bilinen İbrâhim b. Ali b. Muhammed es-Sülemî (ö. 618/1221) ve Kemâleddîn-i Mevsilî diye tanınan Ebû'l-Feth Mûsâ b. Ebi'l-Fadl Yûnus b. Muhammed'den de dersler almıştı. Bu âlimler Fahreddîn Râzî'nin de öğrencisi olmuştur. Alîm bir ailenin içinde doğmuş olması ve İran'ın güçlü kültür çevrelerinde yetişmiş olması onun gelişmesindeki önemli etkenler arasındadır.

2. Tûsî ve Moğollar

Tûsî'nin kendisinin de yetenekli olması ve ilme karşı büyük bir merak taşıması onun çok kısa sürede yetişmesini ve ilim çevrelerinde sivrilmesini sağlamıştır. Çok kısa sürede ilim çevrelerinde adından bahsettiren bir kişi olan Tûsî, Kuhistan Hâkiminin kendisini daveti üzerine buraya gider ve belli bir süre burada kalır. 1257 yılında Kuhistan'a gelen Tûsî burada bulunduğu huzurlu ortamı değerlendirmiş ve en temel eserlerinin başında gelen *Şerhu'l-İşârât* ve *Ahlâk-ı Nâsirî*'yi burada yazmıştı (Tezkire-i Devletşah, 1977, s. 195). Bundan başka iyi bir matematikçi olan Tûsî, *Tahrîru'l-Mâcistî*'yi de Kuhistan'da kaleme almıştı. Onun Kuhistan'da kaleme aldığı bir diğer eseri ise Şîî-İsmailî akaidinin temel eserlerinden kabul edilen *Seyr ve sülûk* ve *Ravza-yı-teslîm'dir* (Tasavvurât). İyi bir Şîî alîmi olan Tûsî devrin siyasi koşulları göz önüne alındığında günün koşullarına aykırı düşen bir alîmdi. Çünkü o mezhep ayrımcılığına önem vermeyen bir yapıdaydı. Şîî ve İsmailî olmasına karşın Sünnî dünya ile zihni bir problemi yoktu. Fakat onun bu özelliği eleştirilmesine yol açmıştı. 650/1252 tarihinde Abbâsî Halifesi Musta'sım'a yazdığı mektup Şîî dünya ile Tûsî'nin arasının açılmasını sağlamıştı. Mektupta Musta'sım'a övgüler yağdıran Tûsî Kuhistan'dan ayrılmak istediğini ve Bağdat'a gelmek istediğini belirtir. Fakat Tûsî'nin hesaplamadığı bir şey başına gelir mektup Halife'den önce vezir İbnu'l-Alkamî'ye ulaşır, Şîî bir alîm olan Alkamî Tûsî'nin Bağdat'a gelmesini Sünnî algının güçlenmesi için hizmet edebilme ihtimalini göz önünde bulundurarak tehlikeli bulmuştur. Yine Alkamî'nin Tûsî gibi kapasiteli bir alîmin sarayda bulunmasının kendi pozisyonunu gölgede bırakacağını düşünmesi de mümkündür. Nihayetinde Tûsî'nin Bağdat'a gelmesini istemeyen Alkamî, Tûsî'nin yazdığı mektubu Kuhistan Hâkimine gönderir. Kendi himayesindeki bir alîmin Sünnî halifeye sığınmak istemesine çok kızan Kuhistan Hâkimi, Tûsî'yi zindan'a attırır. Sonrasında da onu Alamut kalesine gönderilir (Tezkire-i Devletşah, 1977, s. 195). Tûsî'nin kendisinden habersiz olarak düşmanı olan Abbâsî halifesiyle mektuplaştığını öğrenen Nâsirüddîn Muhteşem, âlimi hapse attırır. Bir müddet Kuhistan'da hapis yatan Tûsî daha sonra İsmailîler'in merkezi olan Alamut kalesine gönderilir. Bağdat'ta gitmek isteyen Tûsî'nin Kuhistan'da İsmailîlerin arasında yoğun bir fikri bunalım ve yalnızlık yaşadığı kaynaklara yansımaya da açıkça anlaşılmaktadır. Hülâgû Han Alamut'u kuşattığında hala orada olan Tûsî, Moğollar Alamut'u kuşattıklarında İsmailî emiri Rüknuddin Hürşâh'a (ö. 654/1256) Moğollara karşı direnişin işe yaramayacağını yapılacak en makûl işin gizlice kaleyi terk edip Hülâgû Han'a teslim olmak demişti (Tezkire-i Devletşah, 1977, s. 198). Bu tavsiyeyi dinleyen Rükneddîn Hürşâh kaleyi Hülâgû'ya teslim etmişti. Kale düştükten sonra bu işte Tûsî'nin katkısı olduğunu öğrenen Hülâgû, onu taltif etmiştir. Sünnî dünyada umutları yarım kalan Şîî dünyada da fazlasıyla buhran yaşayan Tûsî artık kendine yeni daha güçlü ve daha fazla ikbâl sunan bir sığınak bulmuştu. Hülâgû'de Tûsî ile birlikte hareket etmek istiyordu. Zaten ağabeyi Mengü Kaan, Hülâgû'ya sefere çıkarken faaliyetleri ile ününü duyduğu Tûsî'yi bulmasını ve kendisine göndermesini istemişti. Fakat Hülâgû, Tûsî'yi Karakurum'a göndermek yerine kendi yanında tutmayı tercih etmişti. Böylelikle İlhanlıların kuruluş sürecinin fikri mimarı olan Tûsî yeni sultanın yanında yerini almış oluyordu (Cüveynî, 1988, s. 596). Nâsirüddîn Tûsî 654/1256 tarihinden itibaren artık Hülâgû'nun baş danışmanı oldu (Cüveynî, 1988, s. 596). Bu, Şîîlerin İlhanlı yönetimi altında önlerinin açılmasını sağlayan önemli adımların başında gelmekteydi. Her ne kadar mezhebe dayalı bir siyaset gözetmese de sonuçta Tûsî bir Şîî'di. Hülâgû İslam dünyası içerisindeki ilerleyişinde kendisine mukavemet eden unsurların büyük çoğunlukla Sünnî olmasına karşın Şîî unsurların kendisine destek çıktığını net bir biçimde gözlemlemişti. Bu da İlhanlı hâkimiyeti altında Şîîlerin nasıl ön plana çıktığını açıklayan bir durumdu. Hülâgû'nun baş danışmanı sıfatıyla Tûsî, Bağdat'ın zaptı için çalışmaya başlamıştı. Tûsî bu süreçte Hülâgû'ya stratejik destek sağlamış Bağdat'ın alınmasında önemli bir faktör olmuştu (Cüveynî, 1988, s. 581). İlhanlıların kuruluş süreciyle birlikte artık Yakın Doğu'da yeni bir dönem başlıyordu. Bağdat'ın düşüşü İslam medeniyetinin yaşadığı en vahim olaylar arasında yer almaktadır. Bağdat, tarihinin gördüğü en büyük yıkımlardan birini yaşamaktaydı. İslam medeniyetinin altın çağını yaşadığı dönemlerde ilmin ve kültürün altın kenti olan Bağdat artık bu özelliğini yitirmişti.

Hülâgû'nun yanında Tûsî gibi güçlü bir İslam alîmi ile Cüveynî gibi bilge bir vezir bulunmaktaydı. Bu iki önemli

şahsiyet istilanın vahametinin daha da ileri noktalara gitmemesinin teminatıydılar. Kaldı ki Hülâgû de bozkır koşullarına göre fazlasıyla aydın ve entelektüel bir kişiliğe sahipti (Togan, 1981, s. 272). Yaşanan yıkım bir istila hareketinin kaçınılmaz sonucuydu. Moğolların fetih yöntemi olarak da yıkıp yeni baştan inşa etme anlayışının hâkim olduğu da göz önüne alındığında yaşananları sadece bir yıkım ve istiladan ziyade bir ele geçirme sürecinin sonucu olarak görülmesi daha mâkul durmaktadır. Bunun en büyük dayanağı ise İlhanlıların hâkimiyet sürecinden sonra yerel unsurlara sahip çıkmaları imar faaliyetlerine girişmeleri gerek devletin bütçesi gerekse güç sahibi vezir ve emirlerin inisiyatifi ile pek çok cami mescit kilise ve medrese gibi mabet ve hayır kurumlarını inşa ettirmeye başlamalarıdır. Bu imar süreci Müslüman olmalarından çok önce daha Hülâgû döneminde başladığı görülmektedir. Hülâgû Han bu yeniden yapılanma sürecinde en kritik görevi Tûsî'ye vermişti. Tûsî vakıfların başına getirilmiş ve vakıflar aracılığı ile medreseler inşa etmeye mevcut medreselerdeki ilmi faaliyetleri devamını temine başlamıştı (İbn Fuvatî, s. 266). Oldukça akıllı bir kişi olan Tûsî, İlhanlı devletinde sistemin oturmasını sağlamıştı. İlhanlı hâkimiyetinin yayıldığı bütün muhitlerdeki vakıfların idaresini eline alan Tûsî, İslam inancının ürettiği bir kurum olan vakıf müessesesinin Moğol hâkimiyeti altında da aslına uygun yürümesini temin etmişti. Bununla beraber sarsıntıya uğrayan bilim ve kültür kurumlarının toparlanmasını ve yeni oluşan düzen içerisinde devamını sağlamaktaydı. Tûsî, Hülâgû'nun güvendiği bir kişi olduğu için İlhanlı yönetiminin takibe aldığı pek çok alim ve müellifi himayesine alarak kurtarmıştı. Tûsî'nin kültür ve bilim faaliyetlerine en büyük katkısı ise şüphesiz Hülâgû'nun zaten var olan isteğini daha da arttırarak Merâğa'da muazzam bir ilim ve kültür kurumu inşa ettirmesi olmuştu. Merâğa'da büyük bir rasathane, medrese ve kütüphane kuran Tûsî, Merâğa'yı devrin en önemli kültür ve bilim merkezi haline getirmişti. Moğolların gelişiyile sarsılan bilim kültür faaliyetleri Tûsî'nin koordinasyonunda bu kez Moğolların himayesinde Merâğa'da yeniden canlanma sürecine girmişti. Tûsî, Moğollardan korkup dağılan yüzlerce alimi yeniden toparlayıp Merâğa'ya getirtmişti. Gerek kendisinin gerekse Cüveynî'nin tahribattan kurtardığı kitaplarla ve Hülâgû'yu ikna ederek Çin başta olmak üzere yabancı ülkelerden getirttiği kitaplarla Merâğa'da büyük bir kütüphane oluşturmuştu.

Tûsî'nin bu faaliyetleri karşısında onun İlhanlılarla birlikte hareket etmesini ağır biçimde eleştiren kişiler de olmuştur. Bunların başında İbn Teymiyye gelmektedir. İbn Teymiyye, Moğollara karşı söylem geliştirenlerin başında gelmektedir. Moğolların Mardin'e girmeleri neticesinde yerel halkın Moğollara karşı nasıl hareket edileceğine dair sorusuna karşın verdiği fetva onun Moğollara karşı olan tavrını açıkça göstermekteydi (İbn Teymiyye, s. 827). İbn Teymiyye'nin Moğollara karşı olan tutumu İlhanlı yönetimine destek verdiği için Tûsî'ye de yansımıştı. İbn Teymiyye, Tûsî'yi Bağdat'ın düşüşünün ve orada yaşanan kırımın sorumlusu olarak görür ve onu tekfir eder. Teymiyye *Minhac* adlı eserinde Tûsî'yi çok ağır biçimde eleştirmektedir. Onun dindarlığını da sorgulamaktadır (İbn Teymiyye, s. 826). Teymiyye'ye göre Tûsî dini sorumluluklarını yerine getirmeyen imanı zayıf bir kişiydi. Dolayısıyla itibar edilebilecek bir kişi de değildi. Tûsî'yi sert bir biçimde eleştiren alimlerden biri de İbn Kayyim el-Cevziyye'ydî. Cevziyye, zaten Teymiyye'nin öğrencisiydi. Cevziyye, İlhanlıların yaptığı bütün kıyımların sorumlusu olarak Tûsî'yi göstermekteydi. Cevziyye *Nasîrüddîn* ismini eserlerinde "Nasirüşşirk" olarak telaffuz eder ve Tûsî ile alay eder. Cevziyye, Tûsî'yi Müslüman olarak bile görmez. Yine bu bağlamda daha ileri ki dönemde yaşayan Subkî de (771/1370) Tûsî'yi İlhanlılarla iş birliği yaptığı İlhanlı yönetiminin güçlenmesine destek verdiği için eleştirmektedir. Tûsî'ye hakaret eder ve onu şeytana benzetir. Tûsî'yi sert bir biçimde eleştiren ve ona hakaret eden bir diğer müellif ise Hondmîr'dir (Hondmîr, 1994, s. 338). Hondmîr de eserinde Tûsî hakkında öncekileri aratmayacak ifadeler kullanmaktadır. Burada bu müellifler üzerinden Tûsî'yi değerlendirmeden önce göz önünde bulundurulması gereken nokta Hodmîr dışında kalan müelliflerin hepsinin Memlûk sarayının memurları oldukları ve Kahire Şam gibi güçlü Memlûk şehirlerinde bulunan alimler olduğudur. Buradaki karşıtlık dini-mezhebi inanca dayalı bir karşıtlık olmaktan ziyade siyasal bir karşıtlığın yansımasıdır. Tûsî, İlhanlı devletinin politikalarını temellendirirken Teymiyye ve talebeleri de Memlûk devletinin devlet anlayışını şekillendiriyorlardı. Yakın Doğu'da yaşanan İlhanlı-Memlûk rekabeti göz önüne alındığında Tûsî karşıtlarının bu karşıtlığının hangi zemine oturduğu daha net anlaşılmaktadır. Tûsî karşıtları arasında yer alan Hondmîr'in ise Timurlular devri müelliflerinden olduğunu ve Timurlular devrinde yaşanan Şii ayaklanmalarının baş gösterdiği ve bu Şii unsurlarında kendilerine referans isim olarak Tûsî'yi gördükleri bir ortamda Habîbu's-siyer'i yazdığı dikkate alındığında onun karşıtlığı da anlaşılabilir.

Tûsî hakkında bilgi veren diğer müelliflere bakıldığında Cüveynî (Cüveynî, 1988, s. 398) ve Müstevfî (Müstevfî, 1993, s. 584) gibi İlhanlı tarihçileri ise Tûsî hakkında oldukça olumlu izlenimler aktarmaktadırlar. İbn Fuvatî (İbn Fuvatî, 233), Cüzcanî ve Ebul Ferec gibi tarafsız müelliflerde Tûsî'yi başarılı ve takdir edilen bir siyasetçi ve alîm olarak zikrederler. Dolayısıyla bu dönemde şahıslara yapılan değerlendirmelere bakarken devrin siyasi koşullarını ve söz konusu müelliflerin bu siyasi koşullar karşısındaki durumunu görmek yapılan değerlendirmelerin daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

3. Tûsî'nin İlmî Kişiliği ve Siyasetnamesi

Tûsî'nin adından en çok söz ettirdiği alan şüphesiz astronomidir. Onun en önemli eseri de astronomi ölçümlerini gösteren cetvellerden oluşan *Zîc-i İlhanî*'dir. Ancak ölümü dolayısıyla eseri yarım kalmıştır. Tûsî dönemine kadar var olan kataloglar içerisinde en gelişmiş olan bu çalışma, başta Çin olmak üzere bütün Asya'da meşhurdur. Bunun dışında da Tûsî, dini ilimlerde de oldukça önemli bir kişiliktir. Özellikle kelim ve fıkıh alanlarında önemli izler bırakmıştır. İslam bilim tarihinde meşâyîlik ekolünün takipçisi olan Tûsî, akli ilimlerde Farabî ve İbn Sina, İbn Rüşd ve İbn Tufeyl gibi alîmlerden sonra akli ilimlerin zirve isimleri arasında yer almaktadır. XIII. yüzyılda oluşmaya başlayan İmâmîye'nin felsefî kelâm geleneğinin kurucusu Nasîrüddin Tûsî olmuştur.

Tûsî'nin ilmi katkıları arasında ahlak felsefesine dair geliştirdiği görüşleri gelmektedir. Onun ahlak üzerine yazdığı eseri *Ahlak-ı Nasîrî* olarak da anılan *Evsâfu'l Eşrâf*² yani seçkinlerin ahlakıdır. Tûsî bu eserini İlhanlı yönetimine tabi olmadan önce İsmailîlerin arasındayken yazmıştı. Ama sonra Hülâgû'nun hizmetine girdikten sonra yeni süreçte eserini gözden geçirerek özellikle İsmailî unsurları eserin dışında tutarak yeniden yazmıştır. Eserini bu kez İlhanlı bürokrasisinin zirve isimlerinden kendisini de Hülâgû'den önce himayesine alan Muhammed Cüveynî'ye ithaf eder (Cüveynî, 1988, s. 401). 1256 yılından sonra devlet bürokrasi içinde yer almasıyla paralel olarak Tûsî, İsmailî mezhebini terk ettiğini açıklamıştı (Tûsî, 2009, s. 11). Tûsî artık İlhanlılar eliyle kurulan yeni rejimin fikri manada kurucularından biri olarak ahlak anlayışını kamu düzeni ve yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde de değerlendirmiş böylelikle kuruluş sürecinde olan İlhanlı hâkimiyetinin Müslüman tebaa gözünde meşrulaşmasına katkı sağlamış oluyordu. Özellikle risalenin üçüncü ve beşinci bablarında yaptığı değişiklik ve ilaveler tamamen bu misyona hizmet etmektedir (Tûsî, 2009, s. 71-85, 101-109). Bu haliyle Tûsî'nin *Evsâfu'l Eşrâf*'ı tam bir siyasetnâme halini almaktadır. İlhanlı rejiminin kurucu unsurlarından olan Tûsî'nin İlhanlı yönetim anlayışına en önemli katkısı Farsça olarak kaleme aldığı *Risale-yi Der Resm-i Ayn-i İlhanî*'dir. Tûsî'nin bu eseri küçük bir risaledir. İstila süreci sonrasında İlhanlı yönetiminin yerel unsurlarla yaşadığı sorunları ve bunların iktisadi yapıya olan yansımalarını tespit etmiş ve bunlara çözüm önerileri sunmuştur. Tûsî, eserine bir dua girişi yaptıktan sonra "Kalem ve Kılıç" diye bir alt başlık atmış ve burada Çin'in siyaset geleneği ile İran'ın siyaset geleneğini kıyaslamıştır (Tûsî, 1913, s. 1). Bu kıyaslamada Tûsî, Çin'in uzun bir geçmişi olduğunu ve siyaset yapısının hiç değişmeden uzun yıllar boyunca devam ettiğini bununda Çin ülkesinde istikrarı temin ettiğini vurgular. İran'da ise hanedanların sık sık değiştiğini ayrıca her vilayetin kendine has özelliklerinden dolayı özel durumlarının geliştiğini bu durumunda farklı farklı yönetim anlayışlarını geliştirdiğini yaşanan istikrarsızlığın temel sebeplerinden birinin de bu olduğunu belirtir (Tûsî, 1913, s. 1). Tûsî devletin iki temel unsur üzerinde durduğunu belirtir bunlardan birincisi, "kılıç" dediği asker sınıfı ikincisi ise "kalem" dediği bürokrat sınıfıdır (Tûsî, 1913, s. 2). Tûsî'ye göre asker sınıfı dört özelliği taşımalıdır. Birincisi askerler arasında ittifak sağlanmış olmalıdır. İkincisi sultana doğrudan gönül bağı taşımalıdır. Üçüncüsü, padişahın emri olmaksızın herhangi bir işe kalkışmamalıdır. Dördüncüsü ise donanımlı olmalı savaş tekniklerini bilmelidir (Tûsî, 1913, s. 2.) Buna karşı Tûsî Padişah'ın da askere karşı dört noktada hassas olması gerektiğini belirtir. Bulardan birincisi sultan, askerinin ulufesini ihmal etmemeli her türlü maddi ihtiyacını gözetmelidir. İkincisi büyüğü büyük, küçüğü küçük yerde tutmalıdır. Üçüncüsü hizmetini daha iyi verenleri daha iyi yerlerde tutmalı ve onların ölümünden sonra da ailelerini gözetmeye devam etmelidir. Dördüncüsü savaşlarda düşmandan elde edilen ganimetin adil dağıtılmasını temin etmelidir. Tûsî'ye göre askerinin dört temel faydası bulunmaktadır. Birincisi asker padişahın heybet ve azametini sağlar. İkinci olarak düşmanı memleketten defeder. Üçüncü olarak halkın huzur ve güvenliğini sağlar.

² Tûsî'nin *Evsâfu'l Eşrâf* isimli eseri Anar Gafarov tarafından 2009 yılında neşredilmiştir.

Dördüncü olarak yolları hırsız ve şakilerden ve dahi yırtıcı hayvanlardan korur (Tûsî, 1913, s. 2).

Tûsî, risalesinde sultanın dört noktada dikkatli olması gerektiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi sultanın gücü savaş yapmaya yetmiyor ise barış yapmalıdır. Böyle durumda haklı bile olsa bunun daha doğru olduğunu söylemektedir. İkinci olarak eğer savaş yapılacak duruma gelindiyse bunu uygun bir plan ile yapılması gerektiğini belirtmektedir. Bu plana bağlı olarak orduyu zamanı ve mekânı çok iyi hazırlaması gerektiğini ifade etmektedir. Üçüncü olarak işlerin sürekliliğinin sağlanması için kaygılı olmamalı eğer savaşta yenilecek olursa bunun tedbirini önceden almış olmalı kendisinin ve hanedanın can güvenliği ve hazinenin korunması için tedbirler geliştirmiş olmalı. Son olarak da savaşı kazanacak olursa çok mağrur olmamalı acele kararlar vermemeli tedbiri elden bırakmamalı ihtiyatlı hareket etmeli adalet ile davranarak işi bitirmelidir (Tûsî, 1913, s. 2). Tûsî, asker -kılıç- ile ilgili tavsiyelerinin devamında padişahın eğer düşmanı yoksa bile dört şeyi göz önünde bulundurmasını istemektedir. Birincisi savaş olacakmış gibi askeri zinde tutmalıdır. İkincisi her an umulmadık bir düşman çıkabileceğinden gafil davranmamalı tedbiri elden bırakmamalıdır. Üçüncü olarak düşmanın küçüğü büyüğü olmaz, düşmanı hafife alıp gafil olmamalıdır. Son olarak da memleketi ve askeri silahsız bırakmamalıdır. Bu ifadeleri ile “kılıç” ile ilgili bahsi kapatan Tûsî, eserin devamında “kalem” yani bürokrasi ile ilgili tespitlerde bulunur.

Tûsî, kalem ehlini yani bürokrasiyi dört ana sınıfa ayırmaktadır. Bunlar: din adamları, bilim adamları (örnek olarak risalede astronomi, felsefe ve tıbbî göstermektedir) (Tûsî, 1913, s. 2). Üçüncüsü kadılar ve dış ülkelerle padişah adına muhatap olan yazışan vezirlerdir. Son zümrede ise padişahın yazılarını ve ülkenin mali işlerini takip eden kâtipleri göstermektedir. Kalem sınıfının dört faydası olduğunu söylemektedir. Birincisi Hak yolunun değişmemesi için halk arasında muhafazası, ikincisi devlet sırlarını açık etmemesi, üçüncüsü konuşulan konuları unutulmaması hatırdada tutulmasının sağlanması, son olarak da halk arasında doğruların savunucusu olmalarıdır.

Tûsî, eserinde son olarak devletin hangi kalemlerden vergi alması gerektiği nasıl vergi alınması gerektiğini kimden ne kadar vergi alınması gerektiği gibi mali durumları uzun uzadıya madde madde sıralar ardından devletin harcama kalemlerini harcamaların nerelere ne şekilde yapılması gerektiğini yine madde madde kaleme almıştır. İlhanlı devletinin ilk baş danışmanlarından olan Tûsî'nin bu eseri İlhanlı devletinin oturduğu siyasi ve ekonomik çerçeveyi belirlemiştir. Bundan sonraki sultanlarında en azından ordu ve ekonomi ile ilgili belirlenen ilkleri tam anlamıyla uygulayamasalar da sürekli göz önünde bulundurmışlardır. Buradan hareketle Tûsî için İlhanlı rejiminin kurucusu demek fazla iddialı bir ifade olmayacaktır.

Nâsîrüddîn Tûsî, İlhanlıların veziri olarak yaptığı faaliyetlerle Moğol akınlarının düşünce ve kültür hayatında yarattığı tahribatın bizzat faillerinin ayakta olduğu bir dönemde üstelik onların eliyle telafi edilmesi sürecini başlatmıştı. Oldukça zeki biri olan Tûsî, Cüveynî'nin aktardığına göre, kendi ağabeyi Şemseddîn Cüvyenî için Hülâgû'nun idam emri vermesini duyar duymaz hile ile Hülâgû'nun huzuruna çıkar ve elindeki usturlap ve buhurdan ile bir kehaneti haber veriyormuş gibi yapıp ancak tutuklu ve idamlıkları bağışlaması karşılığında kehanetin defedilebileceğini beyan eder. Bunun üzerine Hülâgû, Cüveynî başta olmak üzere tüm mahkûmları affeder. Tûsî, dini, ilmi, siyasi ve felsefi kimliklerinin hepsine birden sahip olması özelliği ile Bağdat merkezli İslam Rönesansı'ndan sonra Yakın Doğu'da İlhanlı hâkimiyeti altında fikri manada adeta ikinci bir Rönesans yaşanmasının zeminini hazırlamıştı. Bu itibarla pek çok İranlı felsefeci ve tarihçi onu bir Rönesans adamı olarak anarlar (Dabişi, 2007, s. 196; Sıddıkî, 2000, s. 376). Tûsî'nin ön ayak olduğu pek çok girişim ve kendi organize ettiği işler neticesinde silinme noktasına gelen İslam düşünce ve bilim hayatı yeniden bir toparlanma ve canlanma sürecine girmişti. İslam felsefesinin yeniden canlanması, İbn Sina ve Farabîlerle kesilen fikri bağlantının yeniden sağlanmasında en önemli unsur şüphesiz Tûsî olmuştur. Tûsî İlhanlı hâkimiyetinin güçlenmesi ve düzenli bir yönetimin oluşması için elinden gelen gayreti göstermekteydi. Çünkü güçlü bir yönetimin oluşması ve oturmuş bir düzenin kurulmasının bilimin ve kültürün ilerlemesi için gerekli olduğunu ön görmekteydi. Meşru yönetici olarak gördüğü İlhanlı hanedanının güçlenmesi ve toplum nezdinde meşrulaşması içinde var gücüyle çalışmaktaydı. Bu gayretlerinde de oldukça başarılı olmuştur. İstila sürecinin hemen ardından Merâğa'da Ortaçağ'ın en büyük ve güçlü ilim merkezlerinden birini kurmuştur. Rasathane ile astronomi çalışmalarında çığır açmış Zic-i İlhani isimli astronomi cetvelleri klasik dönemden sonra İslam dünyasında ortaya konulan en önemli cetvel olarak tarihe geçmiştir. Yetiştirdiği talebeleri ile

astronomi faaliyetlerinin Anadolu başta olmak üzere İslam dünyasının dört bir yanında gelişmesine katkısı olmuştur. Yazdığı eserler İslam dünyasındaki medreselerde XVIII. yüzyıla kadar ders kitabı olarak okutulmaktaydı. Çok fazla eser geride bırakan Tûsî'nin kendi adıyla anılan 150'den fazla eseri mevcuttur. Bu eserler astronomi, felsefe, kelam, hadis, tefsir, siyaset ve tıp gibi çok farklı alanlara hitap etmekteydi. Mikail Bayram, bu noktadan hareketle Tûsî'nin bu eserlerinin büyük çoğunluğunun intihal olduğunu iddia etmektedir (Bayram, 1991, s. 10-17). Tûsî adıyla Merâğa'da yazılan bazı yazmaların daha önceki dönemlerde farklı müelliflerin elinden çıkan bazı yazmalarla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle intihal iddiası da anlam kazanmaktadır. Ancak devrin koşulları düşünüldüğünde; istila sürecinde sağa sola saçılan eserleri Merâğa'daki kütüphanede toplayan Tûsî bunların kaybolmamasını sağlamak için tekrar çoğalttırmıştır. Bu çoğaltma esnasında isimi ve künyesi kaybolmuş eserlerin çoğaltan sıfatıyla Tûsî'ye mal edildiği anlaşılmaktadır. Tûsî'nin intihal yaptığı iddia edilen eserlerin tarihsiz eserler olduğu dikkat çekmektedir. Yazmalarda müellif ve kâtipten bazen tarih daha önem kazanmaktadır. Tûsî çoğaltarak koruma altına aldığı bu eserleri tarihsiz bırakması da kendine ait olmadığı gibi kendine mal etme kaygısı gütmemesinin de güçlü bir işaretidir. Eserlerde onun adının geçmesini, sadece onun koordinasyonunda Merâğa'da çoğaltıldığı manası çıkmaktadır. Dolayısıyla Tûsî gibi bir bilgini intihal töhmeti altına bırakmadan sadece eserleri kaybolma korkusuna karşı çoğaltıldığını düşünmek daha makul görülmektedir.

672/1274 yılına kadar Merâğa'da kalan ve ilmi faaliyetlerine devam eden Tûsî bu senenin Zilhicce ayında Merâğa'dan ayrılmış, Bağdat'a yaptığı bir seferde vefat etmiştir. Tûsî Bağdat'ta İmam Mûsâ el-Kâzım'ın türbesinin yanına, daha önce Abbâsî Halifesi Nâsır-lidîn'illah için yapılan, ancak çeşitli sebeplerden halifenin gömülmediği kabre gömülmüştür. İbnu'l-Fuvatî'nin (ö. 723/1323) *el-Havâdisu'l-câmia* adlı eserinde Tûsî'nin intihar ettiği söylenirse de diğer kaynaklar tarafından doğrulanmayan bir bilgidir (Fuvatî, s. 328). Şii bir alim olan Tûsî siyasi ve ilmi hiçbir faaliyetinde mezhep ayrımı gözetmemiştir. Onun dini eserleri bütün Müslümanları kuşatan bir üslupla kaleme alınmıştır. Bu yüzden de Sünnî medreselerinde de ders kitabı olarak okutulmuştur.

Kaynakça

- Alâeddin Atamelik Cüveynî (1988). *Tarih-i Cihân-guşâ*. I-III, (Çev.) Mürsel Öztürk, Ankara.
- Bayram, M. (1991). "Hacê Nasîreddîn Tûsî'nin İntihalciliği". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, Konya.
- Dabişi, H. (2007). "Filozof Vezir Hacı Nasîruddîn Tûsî ve Döneminin Entelektüel İklimi". *İslam Felsefe Tarihi*, İstanbul.
- Erdem, İ. (2000). "Olcâyto Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, ss.1-36.
- Gafarov, A. (2012). *Nasîrüddîn Tûsî'nin Ahlak Felsefesi*. İstanbul.
- Hamdullâh Müstevfî (1993). *Zeyl-i Tarihî Güzîde*. (Nşr.) İrec Afşâr, Tahran.
- Hondmîr (1994). *Habibu's-Siyer*. (Nşr.) W.M. Tahackson, Harvard.
- Lugal, N. (Nşr.) (1977). *Devletşah Tezkiresi*. I-IV, İstanbul.
- Nasîrüddîn Tûsî (1913). *Risale-yi Der Resm-i Ayn-i İlhanî*. Tahran.
- Nasîrüddîn Tûsî (2009). *Seçkinlerin Ahlakı*. (Çev. ve Nşr.) Anar Gafarov, İstanbul.
- Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî (1362). *Camiu't-Tevârih*. Tahran.
- Reşîdüddîn Fazlullâh (2010). *Cami'ü't-Tevârih: Selçuklu Devleti*, çev. Hasan Hüseyin Güneş, Erkan Göksu, İstanbul.
- Sıddîkî, B. H. (2000). "Nasîreddîn Tûsî". *Klasik İslam Filozofları ve Düşünürleri*, (Ed.) M. M., Şerif, (Çev.) Kasım Turhan, İstanbul.
- Şirinov, A. (2011). *Nasîruddîn Tûsî'de Varlık ve Uluhiyet*. İstanbul.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul.